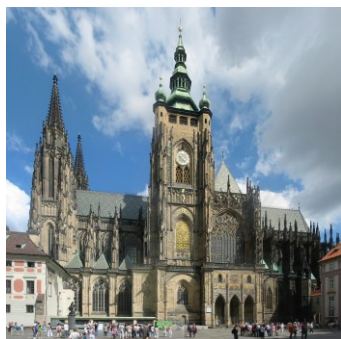

Gotická písmo

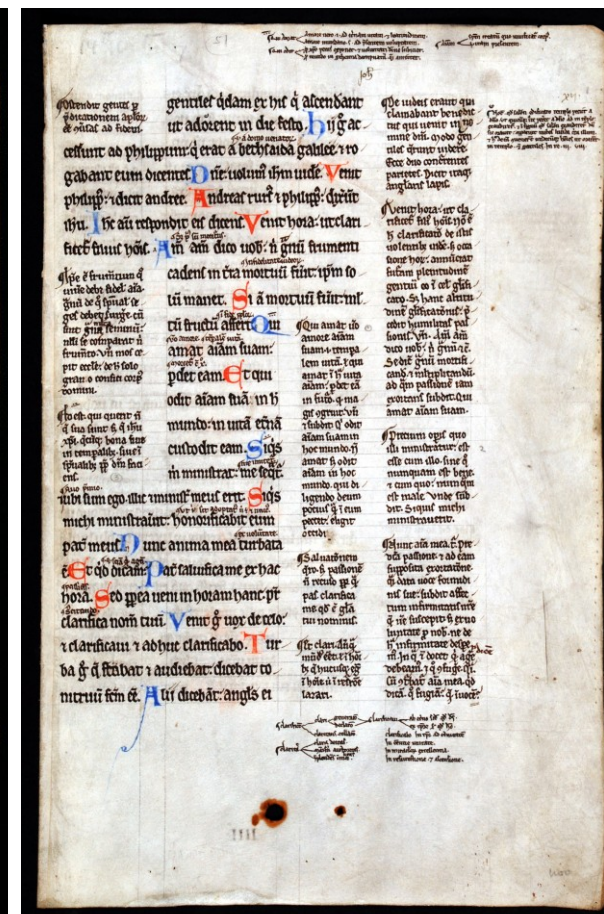
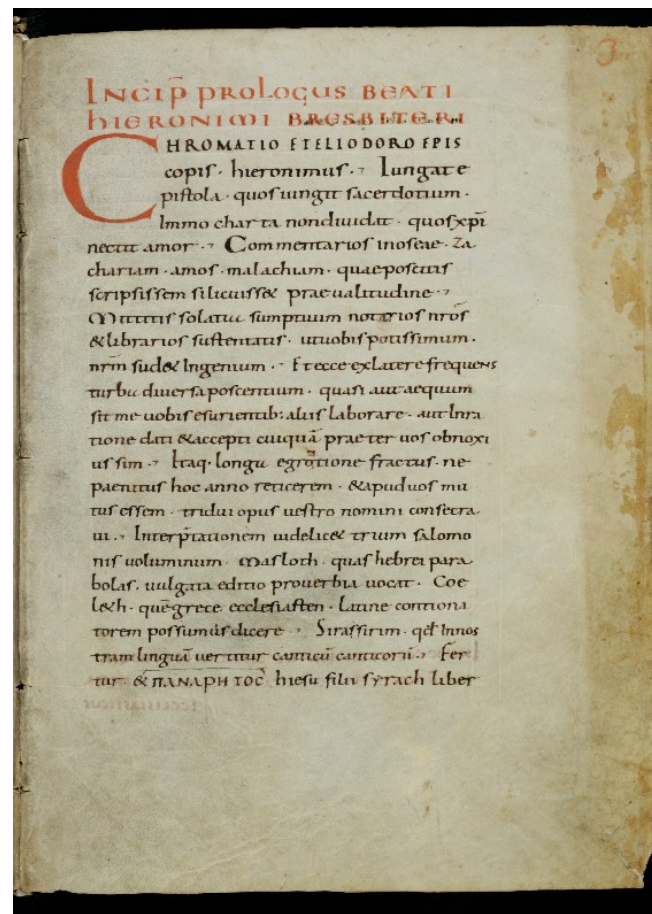
Lukáš Führer

„Gotizace“

- první náznaky gotizace v západní Evropě pozorujeme od přelomu 11./12. století v severozápadní Francii (Normandie), odkud se šíří dále do Evropy; toto šíření pak souvisí se zvýšenou komunikací jednotlivých evropských regionů, zejména prostřednictvím kontaktů mezi novými (reformovanými) kláštery (tj. cisterciáci, premonstráti); k „internacionalizaci“ písma pak vedl nepochybně i vznik a rozvoj univerzit v západní Evropě
- proces gotizace písma je paralelní s procesem prosazování gotického stylu ve výtvarném umění či architektuře: srov. kulaté klenby, čtvercovou dispozici a celkovou okrouhlost románských rotund (vlevo: jedna z nejstarších románských rotund v Čechách, kaple sv. Jiří na hoře Říp z 11. stol.) vs. lomené oblouky a výrazná vertikalizace gotických staveb (vpravo: katedrála sv. Víta, Václava a Vojtěcha na Pražském hradě).

- tentýž „trend“ tedy pozorujeme i v písmu: vlevo rukopis psaný **okrouhlou** karolinskou minuskulou výrazně **čtvercového** modulu, který je zdůrazněn rozvržením tzv. textového zrcadla *in extenso*, tj. v jednom sloupci („od kraje ke kraji“); vpravo rukopis sepsaný **lomeným** gotickým kaligrafickým písmem, jehož výrazný **vertikální** modul je navíc zdůrazněn rozvržením stránky *per columnas*, tj. ve sloupcích, které je pro gotické rukopisy (na rozdíl od karolinských) mnohem běžnější
- na formování gotického písma má však vliv i řada jiných, ryze praktických faktorů: zejm. 12. stol. je obdobím „pergamenové krize“, kdy roste písemná komunikace ve společnosti a gotické písmo je morfologicky „úspornější“ než karolinská minuskula; k prosazení nového písma též zřejmě přispělo, že z užívání vymizel papyrus, s čímž souvisí i změna psacího náčiní, resp. jiný způsob seříznutí hrotu psacího brku

Vznik gotické minuskuly

- v českých zemích probíhá gotizace písma cca mezi lety 1150 –1200
- nemá stejnou dynamiku u všech písařských škol: zatímco benediktinská skriptoria zůstávají tradičně konzervativní a lpí na archaické, okrouhlé karolínské minuskuli, progresivnější jsou ve 12. století nové, „módní“ řády – premonstráti a zejména cisterciáci; tyto řády mají úzké vazby na svá střediska v západní Evropě a stávají se tak přirozenými šířiteli a propagátory nového, gotického stylu psaní
- gotizace má u nás zhruba 3 fáze:
 - **pozdní karolínská minuskula** (*carolina posterior*) – převládají ještě prvky okrouhlé karolínské minuskuly, takové texty je třeba spíše datovat k polovině 12. století. Typickým představitelem jsou produkty dómského olomouckého skriptoria za episkopátu Jindřicha Zdíka (1126–1150); viz [ukázku \[1\]](#)
 - **romanogotika** (*carolino-gothica*) – prvky karolínské minuskuly a rodící se gotické minuskuly jsou vyrovnány; charakteristické pro rukopisy druhé poloviny 12. století, někde přetrvává i v raném 13. století; viz [ukázku \[2\]](#)
 - **raná gotická minuskula** (*gothica primitiva*) – převládají již prvky gotického stylu psaní; typické pro cisterciácká skriptoria přelomu 12./13. století, v českých zemích např. skriptorium mužského cisterciáckého kláštera Plasy v západních Čechách; viz [ukázku \[3\]](#)
- výsledkem tohoto několikafázového vývoje je **gotická minuskula** (*gothica libraria*), typické knižní písmo 13. století; postupná gotizace sice tímto nekončí, avšak již není vůdčí tendencí vývoje

Znaky gotické minuskuly

- ačkoliv nejsou gotická písmena jednotná (proto plurál) a objevuje se řada lokálních morfologických variant, resp. se písmo rozrůžňuje v závislosti na účelu, ke kterému je používáno, v zásadě dodržují **gotická minuskulní (!)** písmena některé jednotné morfologické znaky, mezi které můžeme řadit:
 - tendence k **vertikalitě**, jejímž důsledkem je stěsnanost a sevřenost písma
 - **lámání** doposud oblých tahů
 - **kontrastnost psaní**, tj. střídání tučných a vlasových linií, což je umožněno ostřeji seříznutým perem
 - **stínování** a „atomizace“ písmen (litery jsou skládány z dílčích komponent: např. „m“ = 3x „i“ apod.)
- je však třeba zdůraznit, že žádný z výše uvedených znaků sám o sobě ani dohromady neposkytuje spolehlivé měřítko pro odlišení rané gotiky od pozdní karolíny; pro tyto znaky je příznačné, že se rozvíjejí pozvolně, navíc vývoj písma není přímočarý, střídání starších a mladších prvků a modulů není výjimkou; mimo to je mnohdy obtížné určit, kde začíná ono „gotické lámání“: zdánlivé lomení totiž můžeme pozorovat již v některých písmech 11. a 12. stol., kde vlivem jinak seříznutého pera dochází k odlišení silných a jemných linií, což vyvolává dojem lomu či hranatosti; signifikantním tvárným principem nového gotického stylu, který dodává charakter gotickému písmu, tak je spolu s výše uvedenými prvky
 - **analogická či shodná organizace dříků**; dříky písmen jsou nejprve na základní lince opatřovány stejnými či obdobnými šikmými vlasovými tahy anebo patkami vzniklými lomem, čímž se na rozdíl od dřívější karolíny stírají rozdíly v zakončování dříků a výsledkem je stejná podoba dolních částí dříků; nová organizace dříků pak následně v tomtéž duchu ovlivní i stylizaci jejich vrcholů.
 - podoba patek jako takových není podstatná, význam je třeba spatřovat v základní tendenci nového slohu, kterou je vlivem organizace dříků téměř **geometrická pravidelnost písma**
 - v důsledku unifikace dříků pak dochází k obecné **tvarové asimilaci**, resp. k asimilaci některých písmen (např. „n“ a „u“)

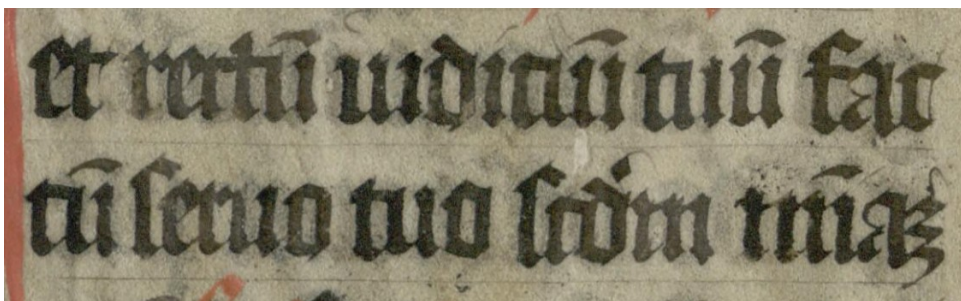
Znaky gotické minuskuly

- v průběhu 13. století přibývají pro již plně dotvořenou gotickou minuskulu další signifikantní prvky:
 - **tzv. Meyerovy ligatury**; dochází ke sdružování písmen tam, kde se písmena setkávají svými někdejšími obloučky (které jsou ovšem v gotické minuskuli rozloženy v rovné, hrotitě spojované tahy); původně dva kolmé tahy obloučků se při těsném řazení liter stále přibližují, až se zcela překryjí a splynou v jeden tah (srov. ukázkou [4] – gotická minuskula a [5] – textura, viz též ukázkou [3] – raná gotická minuskula, kde ještě Meyerovy ligatury scházejí)
 - zcela dominantní se stává kulatá (unciální) podoba písmene „d“; srov. ukázkou [3] – raná gotická minuskula, kde je stále přítomno písmeno „d“ ve vzpřímené formě, kdežto na ukázkách [4] a [5] – již plně vyvinutá gotická minuskula a textura – je „d“ v unciálním tvaru
 - kulaté „r“, které bývalo v dřívějších dobách spojeno výhradně s písmenem „o“, začíná být ve 13. století napojováno na další písmena s kulatými dříky („b“, „e“ apod.); opět viz ukázky [4] a [5]
- dále lze již od počátků gotické knižní minuskuly pozorovat některé typické prvky (odvozené od pozdní fáze karolinské minuskuly, resp. romanogotiky), které ji odlišují od diplomatických písem (tj. nejprve od gotické diplomatické minuskuly, pak diplomatické polokurzívy a kurzívy), resp. od kurzív a bastard všeobecně
 - dříky s horní dotažnicovou délkou **nemají smyčky a jsou v poměru k tělu litery krátké**
 - písmeno „a“ se používá v **minuskulní podobě**
 - písmena „**dlouhé s**“ a „**f**“ **končí na řádku**
 - na rozdíl od kurzívy, kde písař mění duktus či tvar některých písmen v závislosti na způsobu napojení písmen okolních, zůstávají litery v minuskule zpravidla stejné

Textura a zběžná gotická literární minuskula

- úsilím o zdůraznění monumentálního rázu minuskuly a o přesné lámání tahů se u nás poč. 14. stol. dotvořil vysoce kaligrafický typ gotické minuskuly, tzv. **textura** (*gothica libraria formata*) (viz ukázkou [5]), jejíž použití se čím dál tím více omezovalo na reprezentativní (zpravidla iluminované) pergamenové rukopisy (obsahově často liturgické knihy, proto se používá i název misálové písmo) opatřené nákladnou vazbou (k tomu srov. též sylabus ke kurzívě); tuto knižní produkci postupně nahradí po pol. 15. stol. kniha tištěná (viz č. 6)
- pro méně nákladné rukopisy se v první pol. 14. stol. používalo zběžnější formy gotické minuskuly (**zběžná gotická minuskula**, *gothica libraria currens*, viz ukázkou [6]), která se ovšem po pol. 14. stol. přetransformovala do gotické literární kurzívy a postupně zaniká
- oba uvedené typy gotického písma ovládly s řídkými výjimkami knižní produkci až do pol. 14. stol., když od 60. let do rukopisů výrazně proniká **kurzíva** a něco později **bastarda** (viz níže)
- na rozdíl od starších vývojových fází knižního písma (romanogotika a raná gotika) a soudobých zběžnějších forem minuskuly je v textuře kladen důraz na pravidelnou jednotnou organizaci dřívků, která je zdůrazněna skutečností, že dříve oblé dřívky jsou ve vyhraněné podobě textury již zcela rovné, kolmé a lánané ve stejných úhlech, čímž vzniká dojem tkaniny, od níž získala textura svůj název
- vedle organizace dřívků vedoucí k pravidelnosti písma je dalším signifikantním prvkem textury zcela pravidelné lámání dřívků, přičemž dle způsobu lomení a zakončování dřívků již středověké písařské příručky rozlišovaly některé typy gotické minuskuly:
 - **Textus quadratus** (dřívky středních písmen začínají i končí kosmo položenými čtverečky nebo kosočtverci)
 - **Textus sine pedibus** („bez patek“, dřívky dole rovně seříznuté)
 - **Textus rotundus** (obleji zahnuté vrcholy i konce dřívků)

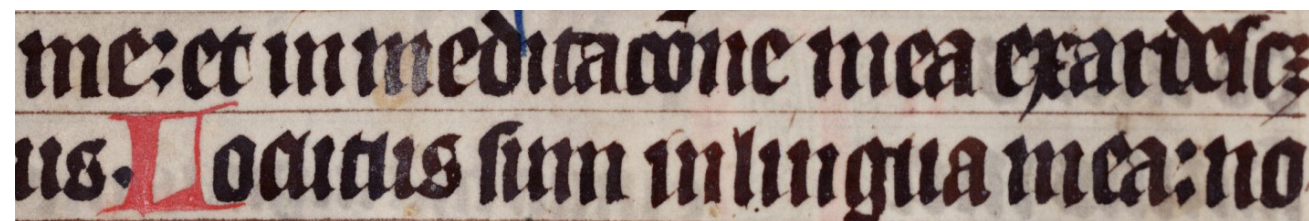
Textus quadratus

Textus sine pedibus

Textus rotundus

Listinné písmo a zrod gotické kurzívy

- nejstarší v originále dochované diplomatické písemnosti vzniklé u nás pocházejí ojedinelě **z pol. 11. stol.**, např. tzv. zakládací listina litoměřické kapituly. Je ovšem psána **karolinskou minuskulou**, čili spíše knižním než listinným písmem; viz ukázkou [8]
- **ve druhé polovině 12. stol.** již běžněji vznikají diplomatické písemnosti v prostředí nejvyšších vrstev společnosti: českých panovníků, pražských a olomouckých biskupů; v jejich písemnostech se odrážejí typické znaky listinného písma císařské kanceláře, tj. **diplomatické minuskuly**: výrazné protahování dříků, jejich zdobení, zdobené všeobecné zkracovací znaménka ve formě smyčky (96), *littera elongata* (prodloužené písmo) jako písmo vyznačovací na prvním řádku; s takto vyhotovenými písemnostmi se setkáváme od pol. 12. stol. u českých knížat či olomouckého biskupa Jindřicha Zdíka [9a]; je však nutné podotknout, že přestože diplomatická minuskula císařských listin ovlivnila podobu písma v písemnostech dalších vydavatelů, k převzetí „čistého“ stylu nedocházelo běžně, písmo často přebírá jen některé znaky či rysy [9b]
- **na poč. 13. stol.** nejprve do kanceláře českých králů a biskupů, později i do dalších prostředí, proniká **gotická diplomatická minuskula** [10]
- **od pol. 13. stol.** však již tato pomalá a těžkopádná diplomatická minuskula nedokázala držet krok se zvyšující se produkcí listinného materiálu, která požadovala rychlejší tvorbu textu i na úkor jeho „slavnostního“ vzezření. Listiny tak přestávají být reprezentativními dokumenty a stávají se běžnými administrativními písemnostmi bez výraznějších zdobných prvků (srov. i v císařské diplomatice přechod ze slavnostních na prosté diplomy, v papežské kanceláři na přechod ze slavnostních privilegií k bulám); postupně se tak z gotické diplomatické minuskuly vyvinula nejprve **gotická diplomatická polokurzíva** [11], koncem 13. století **gotická diplomatická kurzíva** [12]
- mluvíme tak v souvislosti s rozšiřující se funkční bází písma o **tzv. první druhové diferenciaci**, kdy se vedle kaligrafických, spíše kreslených forem knižního písma (typického pro rukopisy) objevují v písma užitková: polokurzívy a kurzívy (používané zpočátku v diplomatických pramenech); polokurzívu v tomto smyslu nechápeme jako skutečné smíšené písmo vzniklé „zpětně“ kombinací minuskuly a kurzívy (k tomu viz druhá druhová diferenciacie a vznik bastardy), ale jako stupeň zezběžnění původní diplomatické minuskuly ústící ve vznik kurzívy; odlišení na jedné straně od minuskuly a na druhé straně od kurzívy je v míře uplatnění těch kterých prvků daného písma
- polokurzívy a kurzívy se objevují nejprve v listinách; se změnou v charakteru úředního materiálu **v poslední třetině 13. stol.**, kdy se v našem prostředí začínají objevovat i jiné typy úředních písemností – úřední knihy (zemské desky, urbáře, formulářové sbírky, kopiáře), proniká tato původně listinná (polo)kurzíva v kancelářích, kde se tyto knihy vedly, i do těchto nových typů úředních písemností

Gotická kurzíva v literárních kodexech

- jako knižní písmo (v nediplomatických pramenech, tj. literárních rukopisech) se **gotická kurzíva** (*gothica cursiva*) u nás prosazuje **od 60. let 14. století**, přičemž však již dříve byla používána v glosách doprovázejících kaligrafické texty
- podobně jako se gotická diplomatická kurzíva vyvinula ve druhé polovině 13. stol. z gotické diplomatické minuskuly, o něco později (cca v první pol. 14. stol.) se začíná v literárních rukopisech (psaných gotickou minuskulí) objevovat v textech „doprovázejících“ hlavní text (poznámky, glosy, reprezentanty, korektury) zběžnější písmo s menším modulem a s náznaky spojitého psaní (smyčky, diagonální spojnice): **knižní (literární) gotická polokurzíva a kurzíva**, vycházející ovšem z gotické minuskuly literární; rysy tohoto písma nenasvědčují tomu, že by se vyvinulo přímo z v té době již vyvinuté gotické diplomatické kurzívy, důležitým argumentem proti této tezi je, že literární kurzíva v knihách nerozšířila jako písmo plně vyvinuté, ale její podoba se od první pol. 14. stl. teprve formovala)
- proces průniku gotické kurzívy do literárních rukopisů opět souvisí s potřebou rychlého psaní při enormním nárůstu produkce rukopisů zejm. v souvislosti s existencí pražské univerzity; první kurzívně psané rukopisy vznikaly pro vlastní potřebu svého uživatele, jedná se o tzv. užitkové kodexy, tj. papírové rukopisy zpravidla malého formátu opatřené obvykle nenáročnou měkkou vazbou (oproti honosným rukopisům psaných texturou, viz Vývoj gotických písem: textura), jenž jsou zpravidla bez výzdoby, zůstává jen rubrikace zvýrazňující texty a jejich oddíly; ačkoliv existují i pergamenové rukopisy psané kurzívou, resp. papírové kodexy psané minuskulou, jedná se o naprosté výjimky a lze tak konstatovat, že používání kurzívy a papírová kniha náležely k sobě

Znaky gotické kurzívy

- gotická kurzíva se vyvinula z gotické minuskuly úsilím o rychlé a snadné psaní, čehož se v praxi dosáhlo tím, že se oproti minuskule snížil počet tahů potřebných k napsání některých písmen, některé litery se začala psát jedním tahem, načež se jedním tahem postupně začaly psát i skupiny písmen a posléze celá slova
- prostředkem k dosažení spojitosti bylo jednak **používání již funkčních smyček** na horních i dolních dříčích dlouhých písmen (na rozdíl od smyček v gotické diplomatické minuskuli, které však nebývají uzavřené, nejsou funkční a mají spíše dekorativní charakter), jednak **horizontální či diagonální spojovací tahy mezi dříčky sousedních písmen** (pochopitelně se však jedná o tendence uplatňované v textech v nestejně míře; navíc je třeba upozornit, že i přes svou zběžnost je gotická kurzíva stále písmo spíše kreslené, ke zcela spojitému kurzivnímu psaní se písmo uzpůsobilo až v období raného novověku)
- na rozdíl od minuskuly, kde je každé písmeno psáno zvlášť, se jednotlivé litery v kurzívě díky výše uvedeným jevům **přizpůsobovat svému okolí a mění svůj tvar i duktus** v závislosti na vedlejších písmenech, čímž takovéto litery nabývají v jediném textu i několika podob
- základní tendence se pak projevuje i ve **zjednodušení některých tvarů** (srov. např. „a“), v menších rozměrech písma a pravidelně i v menší váze
- kurzíva je lehké písmo s malými rozdíly mezi vlasovými a základními tahy,
- oproti minuskule postrádá gotická kurzíva výraznější lomení, je okrouhlejší (což je ovšem dáno rychlostí psaní, nikoliv vlivem okrouhlého humanistického písma!) a větší vzdáleností písmen

Křížená gotická písmata: bastarda

- bastarda je nejmladším typem středověkého gotického písma
- vyvinula se zřejmě z gotické minuskuly po pol. 14. století, šíří se v prostředí veřejných úředních knih, ale poměrně rychle proniká i do listin a literárních kodexů (v nich zprvu jako tzv. vyznačovací písmo – např. pro nadpisy či rubriky, poté i jako písmo kontextové)
- vznikla zjednodušením gotické minuskuly ve snaze o rychlejší psaní, a přebírá tudíž některé prvky kurzívy
- koncem 15. století se stírají rozdíly mezi bastardou a kurzívou, česká novogotická kurzíva je tak výsledkem s

Znaky bastardy

- základem je gotická minuskula, proto je u bastardy výrazná **tendence psát jednotlivá písmena nespojitě**, tedy sice těsně vedle sebe, ale bez vzájemného napojování
- z kurzívy pak bastarda přebírá některé prvky, které umožňují rychlejší psaní; mezi ně patří zejména:
 - **smyčky u písmen s horní dotažnicovou délkou** „l“, „b“, „d“, „h“, „k“; tyto smyčky však nebývají zejména v kaligrafičtějších bastardách funkční
 - **zjednodušená podoba písmene „a“**; v gotické minuskule se užívá dvoubříškové „a“, konstruované třemi i čtyřmi tahy, jednobříškové (kurzívní) „a“, které bastarda převzala z kurzívy, je konstrukčně mnohem jednodušší
 - **písmena dlouhá „s“ a „f“** jsou protažena pod základní linku
 - typické pro bastardu jsou **tzv. sloní choboty** (šlahounovité ozdoby tvořící nasazovací tahy); ty ovšem mohou pronikat později i do kurzív

Literatura

- Havel, Dalibor, *Listinné písmo v českých zemích na přelomu 13. a 14. století*, Brno 2008.
- Havel, Dalibor – Krmíčková, Helena, *Paleografická čítanka*. Literární texty, Brno 2014.
- Pátková, Hana, *Česká středověká paleografie*, České Budějovice 2014².
- Pražák, Jiří, *Názvosloví knižních písem v českých zemích I. 11.–13. století*, Studie o rukopisech 4, 1965, s. 1–27.
- Pražák, Jiří, *Názvosloví knižních písem v českých zemích II. 13.–15. století*, Studie o rukopisech 5, 1966, s. 1–30.
- Pražák, Jiří, *Počátky knižní kurzívy v Čechách*, Studie o rukopisech 18, 1979, s. 115–143.
- Pražák, Jiří, *Původ české bastardy*, Studie o rukopisech 20, 1981, s. 93–118.